

אליהו (שטראוס) אשתור
(וינה 1914 — ירושלים 1984)

פרופסור אליהו אשתור ז"ל

דרכו בחקר תולדות היהודים
בארצות האסלאם

נחמיה לבציון

בשנת 1937, והוא כבן 23, בוינה עיר מולדתו, החל אליהו שטראוס לאסוף חומר על תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים הבחריים (1250-1382). בנושא זה היה שילוב של שני התחומים שלמד — ערבית ולימודי האסלאם באוניברסיטה של וינה ולימודי היהדות בבית-המדרש לרבנים בעיר זו. הוא עבר באופן שיטתי על החיבורים ההיסטוריים הערביים, בדפוס ובכתב-יד, בספרייה הקיסרית בווינה. עבודתו נקטעה עם כיבוש וינה על-ידי הנאצים. ביולי 1938 הוא עלה לארץ-ישראל. בירושלים עבד בספרייה הלאומית והמשיך במחקר, בעיקר על תעודות מן הגניזה שתצלומים מהן היו בירושלים. באביב 1943 ביקר לצורך מחקר זה בספרות בדמשק, בחלב ובבירות. בקיץ 1943 הגיש את החיבור כעבודת-דוקטור לאוניברסיטה העברית אשר כעבור שנה הופיע ככרך ראשון משלושה של ספרו 'תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים' (ירושלים תש"ד, הוצאת מוסד הרב קוק). עוד באותה שנה החל באיסוף החומר לכרך השני של ספרו, על היהודים בתקופת הממלוכים הצ'רקסים (1382-1517). בהקדמה לכרך זה הודה אליהו שטראוס לקרנות שאיפשרו לו להשיג תצלומים של כתב-יד ערביים של כרוניקות ותעודות, בעיקר מאסתאנבול, מאוקספורד ומקמברידג'. והוא מוסיף בהקדמה זו: 'הואיל ואוצר הספרים בספרייה הלאומית עדיין לא הגיע לעשירותן של ספריות שבבירות אירופה, נזקקתי בפעם לפעם לעזרתם של מכרים וידידים בחו"ל שיעתיקו לי פסקאות מספרים שאינם נמצאים בירושלים'. הוא הודה במיוחד לצלאח אל-דין אל-מג'יד, שהיה אז מנהל המשרד של מחלקת העתיקות בממשלת סוריה, על תרשימים ששלח לו מדמשק. בכתיבת הכרך השני הוא נסתייע בפרס וארבורג למדעי היהדות, שאז רק נוסד. הפרס איפשר לו להתפנות מחלק מעבודתו בספרייה הלאומית ולהקדיש את רוב היום למחקר, שכתובתו נסתיימה בשנת 1948.

על מחקריו הבא, 'קורות היהודים בספרד המוסלמית' (ירושלים, הוצאת קרית ספר, כרך א — 1960, כרך ב — 1966) עבד כבר בתנאים הרבה יותר טובים. ד"ר אליהו

אשתור (שעיבר את שמו משטראוס) היה למרצה ואחר-כך לפרופסור באוניברסיטה העברית. הוא היה יכול לבקר לא רק בספריות באירופה אלא גם בערי ספרד ולהלך בשכונות ובסטטאות שבהן חיו יהודים בעבר, והיתה לכך, כפי שנראה, חשיבות מרובה בכתיבתו.

אשתור ההיסטוריון איננו עוצר ברוחו, ובשני חיבוריו על מצרים וסוריה ועל ספרד המוסלמית ניכרת האווירה העולה משתי התקופות. בעוד מחקרו השני עוקב אחר עלייתה של היהדות בספרד המוסלמית עד לתור-הזהב במאה ה-11, מתעד המחקר הראשון את ירידתה ודעיכתה של יהדות מצרים וסוריה, שהגיעה לשפל מצבה במאה ה-15. בשני המחקרים נפרשת יריעה היסטורית רחבה, ותולדות היהודים נשורות בהיסטוריה הכללית של ארצות אלו, לרבות התמורות הפוליטיות, הכלכליות והתרבותיות שחלו בהן. ההיסטוריה של התקופה משמשת לא רק כמסגרת ורקע בחיבורים אלה של אשתור, שכן ביסוד הניתוח ההיסטורי שלו עומדת ראייה של תהליכים מקבילים בתולדות הערבים והאסלאם מזה ובתולדות היהודים שבשליטתם מזה. הקבלה זו נובעת לא רק מן ההשפעה שהיתה לשלטון על גורל נתיניו היהודים, אלא גם, ובעיקר, משום שאותם גורמים השפיעו הן על המוסלמים והן על היהודים. מבחינה דמוגרפית חלה ירידה בריבוי הטבעי וחל פיחות ניכר באוכלוסיה הערבית והיהודית במצרים במאה ה-14 ויותר מכך במאה ה-15 (היהודים במצרים ובסוריה, ב, עמ' 433-437). בספרד, לעומת זאת, היתה הגירה גדולה של ערבים ושל כרברים מצפון-אפריקה במאות ה-8 וה-9, ובמקביל לכך גם של יהודים (היהודים בספרד המוסלמית, א, עמ' 21, 36, 43).

במצרים במאות ה-14 וה-15 היתה היצירה הרוחנית הן של היהודים והן של המוסלמים חסרה מקוריות. או בלשונו של אשתור: 'ש'משה של יהדות המזרח שוקעת עם ירידת הרוח היוצר של תרבות ערב' (היהודים במצרים ובסוריה, א, עמ' 225-227). כאשר המזרח הערבי שוקע בכורות ובעוני, נעשה גם מצבם של היהודים דחוק, רובם עניים, והישיבות נשמו (שם, ב, עמ' 1-2). ואילו בספרד המוסלמית, באמצע המאה ה-10 יצאו היהודים מבידודם התרבותי והחלו להשתתף בחיי התרבות של השליטים האומיים בספרד (היהודים בספרד המוסלמית, א, עמ' 153). ביטחון וגאות כלכלית נתנו אותותיהם בחיי הרוח. יהודים עשירים הלכו בעקבות שכניהם המוסלמים ותמכו בסופרים ובתלמידי-חכמים (שם, א, עמ' 245-249). הנטייה לתרבות חילונית בקרב הערבים בספרד במאה ה-11 סחפה גם את היהודים. וכך מתאר אשתור את תחילתו של 'תור הזהב' בספרד (שם, ב, עמ' 16-17):

משנכנה לפתע גשר מעל אותה תהום שהפרידה בין יהודים למוסלמים עלו עליו היהודים המשכילים והעשירים בשמחה חפוזה. הם היו סבורים שהם משאירים מאחוריהם עבר חשך והולכים לקראת עתיד הצופן בחובו סיכויים גדולים. מכאן הרצון החזק להתערות בחברה המוסלמית.

על תפקיד ההיסטוריון, ומכאן גם על דרך כתיבתו, בעיני אשתור אפשר ללמוד מן ההקדמה לכרך השני של 'היהודים במצרים ובסוריה' (עמ' XVI):

תפקיד ראשון הוא להיסטוריון להשקיע את עצמו בזמנים שעברו וחלפו, לחיות את חיי הדורות ההם, לשמוח אתם בשמחתם ולבכות אתם בצרתם. הבה ננסה ונתעטף אפוא בגלימות הרחכות הלבנות והצבעוניות, נחבש את התרבושים

ונצא אל שוקי קהיר, בירת המדינה הממלוכית, נסתכל בהמון העוברים ושבים כאילו היינו יהודים משכונת זוילה.

אשתור כתב לא היסטוריה של אירועים בלבד אלא מתאר גופי חיים ומשחזר לעינינו את התלבושות ואת הבית על רהיטיו. הוא מגלה עניין מיוחד בתיאור מפורט של הרחובות בשכונות היהודים בקאהיר, בדמשק ובערי ספרד. דומה שפרקים אלה בספריו עשויים לשמש עוד היום מדריך ומורה למבקר בערים אלו. כדי לתאר באופן מוחשי את אורח-החיים של היהודים בספרד המוסלמית: את הבית, השכונה, השוק, סדרי המשפט וסדרי הקהל, הווי בית-הכנסת ושיטת החינוך, עצב הלוויה ושמחת ערב-החג — כתב אשתור את יומנו של אבו יעקוב יוסף, אישיות מדומה, 'בעל בעמיו, בן אדם שפרנסתו בשפע ושהבריות נוהגות בו כבוד' (היהודים בספרד המוסלמית, ב, עמ' 224-286). חוש ספרותי גילה אשתור, במיוחד בחיבורו על ספרד, בתיאור תמונות נוף כרקע לאירועים מרכזיים.

כנגד קטעים של הלוך-נפש גם היתה לאשתור דרך אל הקונקרטי והמוחשי בתהליכים היסטוריים. הוא חיפש עדויות וצירף פרט אל פרט כדי להעמיד ממדים כמותיים. כך טרח הרבה כדי להגיע, על סמך בדיקה של תעודות ורשמי נוסעים, למספר משוער של היהודים בקהילות במצרים ובספרד. עניינים אלה היו כה חשובים בעיניו עד שהוסיף לנאמר בספריו שני מאמרים מיוחדים לנושא זה: האחד על מספר היהודים בספרד המוסלמית והאחר על מספרם במצרים (ראה: ציון, כח [תשכ"ג], חוברת א-ב, עמ' 34-56; 9-42, 19 [1967], *Journal of Jewish Studies* 18 [1967], pp. 1-21 [1968]).

אשתור התחקה אחר ידיעות על מחירים, ובעיקר מחירי התבואה כמוודד לתנודות ביוקר החיים (היהודים במצרים ובסוריה, ב, עמ' 131-146). אך כיוון שלמחירי מוצרים יש משמעות רק בהשוואה לרמת השכר, הביא תעודות על משכורותיהם של בלי-קודש מוסלמיים (שם, עמ' 146-149). עניין זה שהעסיקו כבר במחקריו על יהודי מצרים, היה אחר-כך נושא מרכזי בספר מיוחד שכתב על כך: *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval*, Paris 1969

הכרוניקות הערביות של מצרים בתקופה הממלוכית מתייחסות ליהודים בעיקר בהקשר לגזירות על אנשי-החסות. היחס לנוצרים וליהודים היה לנושא מרכזי ביחסים שבין שליטיה הממלוכיים של מצרים ובין אנשי הדת (העלמאא), אשר גם הופיעו כנציגי האוכלוסיה האזרחית. בעוד השליטים נזקקו לשירותיהם של פקידים לא-מוסלמים ביקשו העלמאא להרחיקם ולהקפיד על 'תנאי ברית עמר', שקבעו את כללי ההתנהגות של לא-מוסלמים. העלמאא הסיתו את בני-עמם נגד הנוצרים והיהודים. השפלת יהודים ונוצרים, אומר אשתור (יהודי מצרים וסוריה, א, עמ' 332), באה לעשותם כת בזויה ולמנוע עלייתם לדרגת פקידים ושרים. הגזרות היו תוצאה של הסתה על-ידי מעמד מוסלמי אחד בלבד, אשר המלחמה באנשי החסות היתה אינטרס כלכלי חיוני לו. היה זה מאבק נואש של האינטליגנציה המוסלמית (כך קורא אשתור לעלמאא) על העמדות האחרונות שהיו לילידי מצרים וסוריה במוסדות השלטון. היחס אל הלא-מוסלמים במצרים היה בעיקרו עניין של היחס אל הנוצרים, שכן הם שהחזיקו במשרות הפקידות והם שהפרו בראש חוצות את 'תנאי ברית עמר'. היחס אל המיעוט היהודי היה פועל-יוצא של היחס אל הנוצרים, שכן כל אימת שהיו רדיפות, גזירות ושמדות של נוצרים — נפגעו גם יהודים.

אולם מכל החומרות שבתקנות המחודשות ושאר הגזירות נראה מה גדול ההבדל בין הסבל שנגרם ליהודים ולנוצרים במצרים וסוריה ובין הרדיפות שגרפו היהודים באותו זמן באירופה. רצון לרדוף את המיעוטים ודאי שלא חסר לתיאולוגים המוסלמים בקהיר ודמשק וניגודי אינטרסים כלכליים היו והיו. נשאלת השאלה מדוע לא הביאו הקנאות והשנאה הדתית במצרים וסוריה לרדיפות דמים כמו באירופה הנוצרית (שם, א, עמ' 322).

אשתור לא ניסה להפחית ממצוקת היהודים תחת השלטון האסלאם, ועם זאת לא היה יכול שלא להיזקק להשוואה עם אירופה הנוצרית. אולי יש משמעות לכך, שהדברים נכתבו בשנים 1943-1944, בעיצומה של מלחמת-העולם, כאשר הגיעו ידיעות על השואה. אשתור, שחי בעת עליית הנאציזם בגרמניה וחזה על בשרו את כיבוש אוסטריה בידי הנאצים, היה כל חייו רגיש לביטויים של שנאת ישראל. בעיניו היתה זו תופעה שורשית לאירופה הנוצרית, וכהיסטוריון ביקש להבין אותה על יסוד ההשוואה עם ארצות האסלאם.

באירופה המערבית נרדפו היהודים בסוף ימי הביניים לא רק בתור מיעוט דתי, אלא גם משום היותם קבוצה מעמדית-כלכלית מיוחדת. לחמו בהם שני גורמים פוליטיים חזקים באותה תקופה: הכנסייה והבורגנות. הכנסייה הגיעה לפסגת כוחה והשפעתה לאחר שניצחה את הקיסרים בריב על האיננוסטיטורה (הסמכת הבישופים), בעוד בעלי-המלאכה והסוחרים יצרו להם כוח פוליטי חשוב במוסדות השלטון של הערים, שהלכו וגדלו. והנה במזרח, במצרים ובסוריה, לא היו המיעוטים הדתיים מעמד חברתי-כלכלי מיוחד. יהודים ונוצרים התפרנסו בדרכים שונות והרקע הכלכלי להסתה נגדם התמקד במאבק של האינטליגנציה המוסלמית שרצתה לדחוק את האינטליגנציה הנוצרית והיהודית. המעמד הבורגני תחת שלטון הממלוכים חסר כל כוח פוליטי, ומשום כך יש רק ידיעות מעטות על מאבק מעמדי נגד בעלי-המלאכה וסוחרים יהודים ונוצרים. ואף זו, האינטליגנציה המוסלמית, שנאבקה בחמת זעם ביהודים ובנוצרים, היתה חלשה וחסרת כוח בהשוואה לעמדה החזקה שרכשה לה הכנסייה הלאטינית בארצות המערב. הכמורה הרומית ניצחה בריב האיננוסטיטורה ונעשתה בלתי-תלויה בשלטון החילוני, בעוד הקאדי במצרים קיבל את האיננוסטיטורה (במקרה זה, מינוי) שלו מן הסולטאן וגם המורים במדרסות היו תלויים בחסדי השליט (שם, עמ' 323-322). אמנם אנו מוצאים במזרח המוסלמי, כמו במערב הנוצרי, דברי פולמוס חריפים נגד היהודים, אולם במזרח לא הועלו ספרי תלמוד על המוקד. באירופה לא נשארו מגמות אלה בבחינת טענות של תיאולוגים או דרישות של סופרים בלבד, אלא נקבעו כחוקים והוגשמו למעשה. הדרישה לאסור על יהודים לשמש כרופאים, שהשמיע מעאלם מוסלמי במצרים בעשור האחרון למאה ה-13, כבר היתה מזה זמן לחוק קבוע בקרב הנוצרים. מאחורי הקנאים הנוצרים עמדה כנסייה לוחמת על ארגונה האדיר, שדחפה את היהודים על-ידי פוליטיקה עקבית לתחום מצומצם של החיים הכלכליים (שם, עמ' 113-114).

במצרים ובסוריה כרכו נוצרים ויהודים יחדיו. בספרד המוסלמית, לעומת זאת, היתה אבחנה ברורה בין שתי העדות. הנוצרים היו חשודים על שיתוף-פעולה עם הממלכות הנוצריות בצפון חצי-האי האיברי, והיו גם נוצרים שהחריפו במתכוון את המתח הבינדתי, בכך שקיללו בפומבי את הנביא והיו למארטירים. היהודים לעומתם היו יסוד נאמן לשליטים של ספרד, ואלה גמלו להם חסד (היהודים בספרד המוסלמית,

א, עמ' 42). מעורבות היהודים בפוליטיקה ובכלכלה, וגם בחיי התרבות, גברה במאה ה-11, עם הפיצול הפוליטי של ספרד המוסלמית ועלייתן של ערים רבות כמרכזי שלטון (שם, ב, הקדמה, עמ' I). אבל כשם שמעמדם הנכבד של פקידים נוצרים במצרים הממלוכית היה גורם חשוב ברדיפות נגד לא-מוסלמים, כך גם עמדות השררה שהגיעו אליהם יהודים באנדלוסיה עוררו שנאה, קנאה ופרעות, כפי שאירע ליהוסף בן שמואל הנגיד (שם, ב, עמ' 116-117).

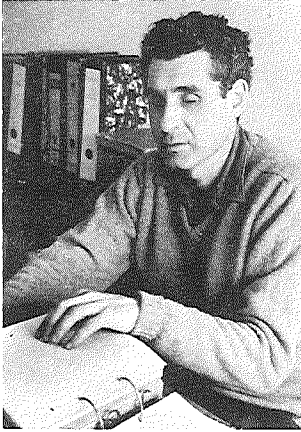
הספר 'יהודי מצרים וסוריה' מתאר כאמור את הירידה הדמוגרפית, הכלכלית והתרבותית של היהודים במצרים ובסוריה, שהגיעו לשפל מצבם במחצית השנייה של המאה ה-15. אלא שאז בא המפנה, המאפשר לאשתור לסיים את הכרך השני של ספרו בנימה אופטימית יותר. הגירתם של יהודי ספרד למצרים ולסוריה בשלהי התקופה הממלוכית היתה בבחינת עירוידם לקהילות בארצות אלו: גידול דמוגרפי, התאוששות החיים הכלכליים ומעל לכל הנהגה רוחנית חדשה (יהודי מצרים וסוריה, ב, עמ' 499, 505, 510, 525). אכן, אין להבין את המפגש בין מגורשי ספרד ליהודי מצרים וסוריה ללא הרקע שנפרש בספרו של אשתור. הפרקים האחרונים בספר חותמים אפוא תקופה אחת ופותחים תקופה חדשה בתולדות היהודים במזרח המוסלמי.

פרופ' אשתור ז"ל העמיד את התיעוד הרב שאסף לכתיבת ספרו על היהודים במצרים ובסוריה לרשות מכון בן-צבי. תיעוד זה משמש בסיס למפעל החדש, שהמכון פותח בו השנה: 'אורינס יודאיקוס' — מקורות לתולדות היהודים בארצות האסלאם'. קיוונו שפרופ' אליהו אשתור ז"ל יהיה בין היועצים למפעל זה ולא זכינו לכך. יהי זכרו ברוך.

פרופסור חיים בלנק ז"ל

מגדולי הדיאלקטולוגים של הערבית
ומחלוצי חקר הערבית-היהודית המודרנית

יהושע בלאו

חיים בלנק

(צ'רנובין 1926 – ירושלים 1984)

ביום כ"ב במרחשוון תשמ"ה הלך לעולמו בטרם עת פרופסור חיים בלנק, והוא רק בן 58, פרופסור בחוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטה העברית, מגדולי חוקרי הלהגים הערביים, בלשן מחונן, שתרם תרומות בעלי משמעות לתחומים מרובים, כגון מחקר הערבית המודרנית.¹ המדהים בפועלו הוא, שחיים בלנק התעוור בקרבות מלחמת העצמאות ב-1948 ואת כל הישגיו השיג למרות עוורונו. אישיותו האצילה, כשרונו המופלא לרדת לעומקן של עובדות ולקבלן כמות שהן, השתקפו הן בהתנהגותו ובדרך שנשא בה את סבל מחלתו הקשה ללא תלונות, הן בעבודתו המדעית, שהצטיינה בחדירה ללא לאות לפשט, ביושר מדעי, ובכשרון להביע אף את הדברים המסובכים ביותר בפשטות, בקיצור ובשלמות.

לקוראי 'פעמים' זכור חיים בלנק כחוקר בתחום הערבית-היהודית המודרנית. הוא השתתף בסימפוזיון על הלשונות היהודיות, ודבריו על הערבית-היהודית המדוברת היו כרגיל קצרים, ועם זאת יורדים אל השיתין.² הוא עסק, בין היתר, גם בלהגים יהודיים בצפון-אפריקה ובתימן, אולם פתיל חייו ניתק לפני שהספיק לפרסם מחקריו עליהם. בשנותיו האחרונות עסק הרבה בשיחזור הערבית המצרית המדוברת לפני המאה העשרים ובואריאנטות התת-תקניות שלה, והסתמך הרבה על חומר ערבי-יהודי. במאמר רב-ערך העמידנו על להג תת-תקני, שהיה מדובר בקרב יהודי קאהיר;³ סיכום של מאמרו זה ימצא הקורא בדבריו על הערבית-היהודית, במאמר הנזכר ב'פעמים'. כן גילה בתשובותיו של הרב מרדכי הלוי בעניין עגונות, הכלולות בספרו 'דרכי נועם', קטעים של דיבור מצרי מן המאה ה-17 ופירסמם עם ניתוח מעמיק.⁴ מאמר אחר של בלנק, העוסק בלשונם הספרותית של יהודי בגדאד, כפי

1 'Some Yiddish Influences in Israeli Hebrew', in *The Field of Yiddish* (ed. U. Weinreich), The Hague 1965, pp. 185-201

2 ראה: 'הערבית-היהודית בימינו', פעמים, 1 (תשל"ט), עמ' 49-52.

3 'The nekdeb-nektebu Imperfect in a Variety of Cairene Arabic', *Israel Oriental Studies*, IV (1974), pp. 206-226

4 'Egyptian Arabic in the Seventeenth Century — Notes on the Judeo-Arabic Pasages of *Darxe No'am*' (Venice 1697), in *Studies in Judaism and Islam Presented to*

שהיא משתקפת למשל בתרגומי המקרא, בשרות, היא בבחינת פריצת-דרך של ממש.⁵ במאמר קצר זה, סך-הכל בן 12 עמודים, השכיל בלנק להבליט בבת אחת כל שהוא חשוב לגבי לשונם הספרותית של יהודי בגדאד ולגדרה לא רק כלפי הערבית-היהודית של ימי-הביניים, אלא גם כלפי הערבית-היהודית הבגדאדית המדוברת. בעתיד יתגלו כמובן עובדות נוספות ועל-ידי כך ישתנו פרטים רבים. אולם בלנק הצליח בבת אחת, על סמך עובדות מעטות לערך, לראות את הדגם הכולל, המאפיין את הלהג המוגבה לא של יהודי בגדאד בלבד, אלא כפי הנראה גם של להגים ערביים-יהודיים אחרים. אכן מאמר זה הוא בבחינת ציון-דרך בתולדות מחקר הערבית-היהודית החדשה.

גולת הכותרת ביצירתו המדעית היא, לדעתי, ספרו על הלהגים של היהודים, הנוצרים והמוסלמים בבגדאד.⁶ ספר זה, קטן הכמות (240 עמודים בלבד), הוא אכן מועט המכיל את המרובה. הוא גדוש פרטים מרובים, המוגשים לקורא בלשון המעטה, בניסוח בהיר ותמציתי, כל מלה במקומה, אינך יכול לא להוסיף ולא לגרוע. טול לדוגמה את ההערה הקצרה העוסקת בבעיה המסובכת של חלוקת להגים על-פי השתייכות דתית:⁷ אתה תוהה, איך השכיל בלנק לדחוס מידע כה בהיר ומקיף בהערה אחת קצרה. או את הערתו, כאילו דרך אגב, על מוצא שונה של האכד'א 'כך' מן היסוד הקלאסי.⁸ אולם הספר הוא הרבה יותר מאשר אוסף של פרטים, מושלם ומקיף ככל שיהיה. בלנק הצליח לבנות את דגם חלוקתם של להגי עיראק על סמך נתונים מעטים יחסית ולהשתית בזה את מחקר להגים אלה על יסודות חדשים ואיתנים. ומגלגלים זכות על ידי זכאי. זכה בלנק שאת מחקרו המשיך אוטו יאסטרוב,⁹ שהוא היום, אחרי פטירתו של בלנק, אולי הדיאלקטולוג הערביסט החשוב ביותר. תודות לשניהם אנו יודעים היום רבות על להגי עיראק, לרבות להגי היהודים.

אנו, עמיתיו של חיים בלנק, מתאבלים על אובדנו של חבר יקר, אציל מידות, ועל היאלמו של מלומד דגול, מופת לחבריו. נחמה פורתא אנו מוצאים במחקריו של חיים, שאנו חוזרים ומעלעלים בהם ומפיקים ממנו גם הנאה גם תועלת. יהא זכרו ברוך.

S.D. Goitein, Jerusalem 1981, pp. 185-202; מחקרו העוסק באותו נושא עומד להתפרסם בספונות, סדרה חדשה, ג (יח), תשמ"ה.

⁵ 'Notes on the Literary Idiom of the Baghdadi Jews', in *For Max Weinreich on His Seventieth Birthday*, The Hague 1964, pp. 18-30

⁶ *Communal Dialects in Baghdad*, Cambridge, Mass. 1964

⁷ עייך: שם, עמ' 184, הערה 15.

⁸ עייך: שם, עמ' 199, הערה 161.

⁹ *Die Mesopotamisch-Arabischen Qeltu-Dialekte*, Wiesbaden 1978-1981